

УДК 351.9

Демченко Володимир Миколайович

доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонського національного технічного університету,
кандидат філологічних наук, доцент

**МОВА РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА ЇЇ СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ
(НА МАТЕРІАЛІ МОНОГРАФІЇ Л. МАСЕНКО
«МОВА РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ»)**

Анотація. У статті аналізуються особливості мови ідеології радянської держави з проекцією на українські сучасні реалії. З використанням фактів, наведених у монографії Л. Масенко «Мова радянського тоталітаризму», простежено різноманітні ідеологічні колізії щодо імперського впливу на розвиток української державності, проблем національної ідентичності, особливостей українсько-російського білінгвізму в сучасних умовах. Зроблено висновок, що для виправлення негативної ситуації потрібна активна протидія з боку як громадських об'єднань, так і державних органів, які відповідальні за національну безпеку.

Ключові слова: Л. Масенко, фальшована мова, імперський вплив, негативна конотація, білінгвізм, українська державність.

Демченко В.Н. Язык советской идеологии и его современные рефлексии (на материале монографии Л. Масенко «Язык советского тоталитаризма»)

Аннотация. В статье анализируются особенности языка идеологии советского государства с проекцией на украинские современные реалии. С использованием фактов, приведенных в монографии Л. Масенко «Язык советского тоталитаризма», прослежены различные идеологические коллизии в плоскости имперского влияния на развитие украинской государственности, проблем национальной идентичности, особенностей украинско-русского билингвизма в современных условиях. Сделан вывод, что для исправления негативной ситуации нужно активное противодействие со стороны как общественных объединений, так и государственных органов, ответственных за национальную безопасность.

Ключевые слова: Л. Масенко, фальсифицированный язык, имперское влияние, негативная коннотация, билингвизм, украинская государственность.

Demchenko V.M. The language of Soviet ideology and its modern reflections (based on L. Masenko's monograph «The Language of Soviet Totalitarianism»)

Annotation. The article analyzes features of the language of the Soviet state ideology with a projection on Ukrainian modern realities. Using the facts presented in L. Masenko's monograph «The Language of Soviet Totalitarianism», various ideological collisions in the plane of imperial influence on the development of Ukrainian statehood, problems of national identity, peculiarities of Ukrainian-Russian bilingualism in modern conditions have been traced. It is concluded that in order to correct the negative situation, active opposition from both public associations and state bodies responsible for national security is necessary.

Key words: L. Masenko, falsified language, imperial influence, negative connotation, bilingualism, Ukrainian statehood.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Мова є провідним чинником утворення національної держави, а тому всі сфери, де вона використовується (як механізм її існування), становлять об'єкт національної безпеки. Тобто мова є найголовнішим об'єктом (предметом) уваги державних органів, що мусять цю безпеку охороняти. Ці органи забезпечують безперешкодне функціонування державної мови в усіх сферах життя суспільства, а також підтримку її розвитку в медіа-сфері й освіті. Проте залишаються ще рудименти імперського минулого, коли й об'єктивні чинники (байдужість означених вище органів), й суб'єктивні (байдужість носіїв мови) формують усілякі негативи в функціонуванні державної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для вирішення означених проблем обов'язково мають залучатися й здобутки вчених, які досліджують питання мовної ситуації, мовної політики, мовного планування тощо. Ці дослідники аналізують ретроспективу функціонування української мови в різних історичних умовах, виходячи на її потенційний статус як державної та реальний стан. Так, з питаннями національної (державної) безпеки мову безпосередньо пов'язує Л. Масенко [1], з різних боків це також доводять Б. Ажнюк, І. Діяк, Г. Залізник, І. Лопушинський, Г. Мацюк, В. Складар, О. Тараненко [2], О. Ткаченко та ін. Ми також активно долучалися до цієї проблематики [напр., 3], розглянувши пов'язаність навіть власне мовної структури з державно-національною безпекою.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри характеризування такої субстанції, як «мова тоталітаризму» («радянська мова» та ін.), недостатньо дослідженими залишаються її рефлексії на сучасний стан як української чи російської мов, так і взагалі актуального державотворення.

Формулювання цілей статті. Зважаючи на наведене вище, метою нашого дослідження визначаємо аналіз особливостей мови ідеології радянської держави з проекцією на українські сучасні реалії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Л. Масенко в монографії «Мова радянського тоталітаризму» (2017 р.), ґрунтуючись на працях лінгвістів і публіцистів (І. Дзюби, Р. Конквеста, М. Кронгауза, М. Чудакової та ін.), підсумовує, що режим Сталіна спирався на державний терор і брехню за таким методом: атрибути модернового суспільства формалізуються, утрачаючи смислову насиченість (напр., лексеми *демократія, республіка*). Дослідниця називає цей процес «виникненням фальшивого слова» або «знеціненням слова» [1, с. 7]. Так, для принципового розмежування режимів Кореї після громадянської війни південна взяла атрибут «республіка», відмежовуючись таким чином від північної частини за опозицією «західні – східні державотворчі цінності». Тобто, незважаючи на державницькі традиції історичного Сходу, формовані на абсолютному авторитаризмі, новопостала країна орієнтувалася на західну демократію – реальну. Натомість Північна Корея орієнтувалася на популістські гасла радянського соціалізму, а тому навіть у її назві спостерігається знецінення лексем і відповідних понять – потрійна тавтологія: *народна – демократична* («влада народу») – *республіка* («влада [голос] народу»). Зрештою дальша практика довела вартість міри реальності державотворення в цій країні.

Л. Масенко наводить такий приклад фальшування терміна *демократія* в дискурсі сталінської ідеології: у газеті «Київська правда» за 4 жовтня 1950 року надано було метафору-дефініцію «як небо від землі відрізняється радянська демократія від демократії буржуазної»; дещо пізніше в академічному словнику остання була дефінована як «політичний лад, при якому парламентаризм є прикриттям диктатури буржуазії» [1, с. 28]. Відразу виникає запитання: аналогія до *неба* – це натяк на нереальність? На противагу цьому *земля* – то реальність, стабільність? Що ж до

академістів, то й лексема *лад* (потрібно *устрій*), і сполука *при якому (за якого)* доводять орієнтованість укладачів (під керівництвом І. Білодіда / рос. Белодеда) на «зближення двох братніх мов».

Семантично «знецінені» слова формували ідеологічні словосполучення (штампи), які містили тавтологію та подвійну логіку: «країни народної демократії», «соціалістичний реалізм», «соціалістичний патріотизм», «соціалістичний інтернаціоналізм». Тобто загальнолюдські поняття «демократія», «реалізм», «патріотизм», що мають одне значення в будь-якому контексті – без будь-яких додаткових конотацій, тут чомусь уже дистанціювалися в умовах «соціалізму», який також був особливий.

Такі фальшовані (шифровані? – В.Д.) слова зрештою сформували мовну структуру, що реалізувалася в дискурсі такої псевдодемократичної держави. Ця структура називалася революційними ідеологами та зафіксована в романі «1984» Дж. Орвелом і надалі іншими митцями й науковцями як *новомова* (рос. *новояз*, пол. *nowotowa*, англ. *newspeak*), долучаючи більш метафоричні ознаки «дерев'яна», «суконна» та ін. Цікавою для нас є також диференціація на «природну» (вживалася в колі друзів і рідних) та «лжеприродну» (вживалася партійцем у спілкуванні з пересічними громадянами) [1, с. 12-13].

Останній феномен навіть підтверджувався кулуарним висловом «будь простішим – і до тебе потягнуться люди», який і сьогодні часто вживають спадкоємці того режиму (зокрема адепти адміністративно-командного стилю керівництва). Цей вислів належав до системи фахових слоганів партійних і комсомольських працівників, до якої («лжеприродної») також слід віднести матизми та інші грубі арготизми, оперуючи якими, той працівник мав отримати найбільш ефективний результат у «спілкуванні з народом».

Зрозуміло, що це стосувалося переважно російської мови, що виконувала «інтегральну роль мови загальноімперських комунікацій» [1, с.13]. Процес зниження рівня культури цієї мови Л. Масенко називає її

«безпрецедентною вульгаризацією» через масове проникнення арготизмів у розмовно-побутове мовлення. Також до означених арготизмів і матизмів учена додає й таку ознаку кримінальної культури (злочинного світу), як загальноновживані народом прізвиська (*Ленін, Сталін, Кіров* тощо), зазначаючи про своєрідний відрив таким чином цих діячів від свого батьківського роду [1, с. 152, 153, 155].

Узагалі природа прізвиськ має два різновиди: 1) вуличні (корпоративні); 2) шифровані (злочинські). І якщо перші позначають певні риси людини й історично є попередниками офіційних прізвищ, то другі через свою прихованість безпосередньо є кримінально-латентними. Ті ж більшовики вживали їх конспіративно у своїй терористичній діяльності, проте по своїй легалізації залишили їх собі на рівні прізвищ. Таке ж шифрування Л. Масенко відзначає в радянському дискурсі, тобто слова не лише знецінюються, але й табуюються чи приховуються за розгорнутими конструкціями. Наприклад, 1937 року розстріл у пресі називався «вищою мірою соціалістичного захисту» чи «суворою ізоляцією за першою категорією» [1, с. 156].

І навпаки – термін з однозначно негативною конотацією міг позначати й невинну особу. Так, поняття «соціально небезпечні діти» позначало не малих правопорушників, а просто дітей арештованих осіб. Л. Масенко наводить як приклад указівку П. Постишева голові ДПУ УСРР 1934 року про вислання з України всіх осіб, хоч якось пов'язаних з «арештованими контрреволюціонерами», їх мали також знімати з посад і виключати з навчання [1, с. 170]. Зрозуміло, що така вказівка була санкціонована безпосередньо Сталіним, ставлення якого до українців (як і до грузинів) було виключно негативним – саме через небезпеку націоналістичного виступу. Так, масове вислання загрожувало українцям і після 2-ї світової війни. Натомість росіяни визначалися ним як «перші серед рівних народів»

(«Правда» за 1 лютого 1936 року) та «найрадянськіша та найреволюційніша» нація серед інших «рівних» у СРСР (доповідь 1937 року) [там само, с.193].

Що ж до української мови, то найбільше визначається її функціонування в освіті – через фіксацію таких указівок в офіційних документах. Так, дозволена з 1928 року українізація (коренізація) призвела вже 1932 року до збільшення частки учнів-українців у школах на території РСФРР до 80%. Сталін відразу відреагував скасуванням політики коренізації, і вже вся українськомовна преса й освіта на території Росії стає російськомовною [1, с. 190-192]. Через 10-15 років ті 40-60% українців з-поміж населення Воронежської, Курської, Білгородської областей стануть уже офіційно росіянами.

Навіть структурний аспект української мови став предметом численних виправлень і корегування з боку підвладних лінгвістів. Л. Масенко як приклад наводить історію зі словником Кримського-Єфремова, який було заборонено й критиковано саме за «відрив від спорідненої (братської) російської». Критики спостерегли, що «з української частини словника витравлювали слова, тотожні з російськими, вводячи замість них викривлені терміни, архаїзми і вигадані, ніким не вживані слова, чужі живій мові українського народу, мові радянської преси і художньої літератури». Зрештою пізніші альтернативні словники з 60-х років уже містили 70-80% термінів, які надійшли з російської мови або через її посередництво [1, с. 196, 199-200].

У 70-ті роки в медіа-текстах відверто уникали слів *нація, український*, замінюючи їх відповідниками *народ, трудящі, вітчизняний* (до речі, сполука «вітчизняні вчені» до сьогодні активно вживається в науковій педагогічній літературі). Ці тексти проголошувалися не лише в публікаціях численних газет – виключно партійних, комсомольських і профспілкових, але й у найбільш ефективному медіа-засобі – на телебаченні, що обмежувалося одним-двома каналами в республіках та центральними

першим і другим. При тому головна інформаційна програма «Время» транслювалася одночасно на всіх каналах СРСР. Усі ідеологічні інституції працювали на досягнення однієї мети – «замінити в масовій свідомості почуття належності до конкретної нації загальнорадянською ідентичністю» [1, с. 202].

У цьому напрямку радянська ідеологія працювала ще з кінця 40-х років, особливо щодо України. Так, посилення зросійщення в школах УРСР засвідчує доповідна записка до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР», а на ХХІІ з'їзді КПРС 1961 року було затверджено програму, де проголошувалася ідея «злиття націй» і російська мова була проголошена офіційною на всіх рівнях суспільного життя.

Л. Масенко наводить відомий приклад реагування на ці процеси самого авторитарного лідера Л. Брежнєва, який в одних документах писався українцем, а в інших – росіянином, а українському сателіту В. Щербицькому навіть особисто виправив анкетний атрибут «українець» на «росіянин» [1, с. 211-212].

В умовах тривалого історичного українсько-російського білінгвізму відбувалося протиставлення його компонентів за функціональними ознаками «нижча мова – вища», «непрестижна мова – престижна», що відповідали головній опозиції «місцева-метрополійна» (простими словами – «підвладна-керівна» чи й «неофіційна-офіційна»). Зрозуміло, що адептами імперської ідеології ця технологія й надалі продовжувала застосовуватися. Особливо ефективно це виглядало в сюжеті-діалозі, де брали участь носії обох мов. І якщо в давніх вертепних виставах мандрівні дяки протиставляли мелодійну українську мову російському незграбному й чужому канцеляриту, мова Проні Прокопівни та Голохвастова – суто анекдотична порівняно з мелодійною українською мовою київських міщан, то діалог радянської

естрадної пари Штепсель-Тарапунька вже навпаки – відзначається покрученою українською (так званим суржиком) і грамотною російською.

Однак це ще не все: самі носії цих мовленнєвих форм відповідно відрізняються. Українець Тарапунька – дещо хитруватий, лінивий, а носій російської мови Штепсель (навіть росіянин, оскільки і прізвисько його, і тип, і сам, зрештою, актор має виразні єврейські риси) – розумний, культурний і розважливий. Логічно тут домислити третій персонаж – нахабного, малокультурного росіянина, проте ідея була іншою (хоча, можливо, про це особливо й не замислювалися).

Це протистояння актуальне й сьогодні. Так, у деяких українських шоу-програмах (зокрема «Ліга сміху», «Дизель-шоу») українська мова акторів надмірно покручена, до того ж навмисно, оскільки це роблять львів'яни чи тернополяни, натомість російська – переважно літературна (відносно, звичайно, адже це її український територіальний варіант), оскільки вона все ж таки є основною в цих шоу. Слід зауважити, що похідне від «Ліги сміху» шоу «Ігри приколів» принципово зроблено нормальною українською мовою. Тобто автори та продюсери телепроектів і телеканалів розуміють усі ці колізії, а тому є ще більш дивним, чому експансія російської мови продовжується в цій сфері й надалі, незважаючи на події останніх років, підвищення патріотичних настроїв і потенційну увагу до цього відповідальних за національну безпеку державних органів.

Висновки з даного дослідження. Як висновок можна зазначити, що сьогоденні різноманітні ідеологічні колізії в Україні мають ще ту імперську генезу, коли всі питання вирішувалися в центрі, метрополії, однією особою за допомогою потужних ідеологічних інституцій, що для ефективного впливу на свідомість пересічних громадян використовували фальшовану мову, елементи якої втрачали свою повну конотацію, залишаючись лише носіями певних ідеологем. Це, зрештою, впливає й сьогодні на розвиток української державності, проблеми національної

ідентичності, особливості українсько-російського білінгвізму. Для виправлення такої негативної ситуації не достатньо лише протидії з боку громадських об'єднань – це має бути спланована стратегія діяльності державних органів, що відповідальні за національну безпеку, та чітке її виконання.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому плануємо дослідити дискурс сьогоденного телебачення в площині використання актуальних ідеологем Української держави.

Список використаних джерел

1. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму / Лариса Масенко. – Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2017. – 240 с.
2. Тараненко О.О. Мова української західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні / О.О.Тараненко // Мовознавство. – 2013. – № 2-3. – С. 63-99.
3. Демченко В. М. Державна безпека України: соціолінгвістичний аспект / Демченко В. М. // Мат-ли III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гуманітарні, природничі та точні науки як фундамент суспільного розвитку» (Харків, 26-27.17). – Харків: НП «ЦНТ», 2017. – С. 105-109.

Statement of the problem. Language is a leading factor in the formation of a national state. All areas of its use are the object of national security. That is, the language is the main object of attention of state bodies, which must protect this security. These bodies ensure the smooth functioning of the state language in all spheres of society's life, as well as support for its development in the media sphere and education. However, the rudiments of the imperial past form the negatives in the functioning of the state language.

Urgency. Along with the characterization of such a substance, such as the Totalitarianism language (Soviet language, etc.), its reflections on the present state of Ukrainian or Russian languages and in general on state creation remain insufficiently researched.

The purpose of this article is to analyze the peculiarities of the language of the ideology of the Soviet state with a projection into Ukrainian modern realities.

Our task was to trace various ideological conflicts with regard to imperial influence on the development of Ukrainian statehood, problems of national identity, peculiarities of Ukrainian-Russian bilingualism in modern conditions.

Summary. L. Masenko in the monograph «The Language of Soviet Totalitarianism» concludes that Stalin's regime relied on state terror and lies. The words-attributes of modern society are formalized, losing meaning to saturation (for example, *democracy*, *republic*). The devalued words formed ideological phrases that contained a tautology and double logic.

All ideological institutions worked to achieve one goal – to replace in the mass consciousness the sense of belonging to a particular nation with Soviet identity.

Under the conditions of Ukrainian-Russian bilingualism, the opposition of its components to functional features was «lower language – higher», «non-prestigious language – prestigious». It was especially effective in the dialogue between Shtepsel and Tarapunka. This confrontation is relevant today.

Conclusions and outcomes. The expansion of the Russian language continues in this area, despite the events of recent years, increasing patriotic sentiment and potential attention to those responsible for the national security of state bodies. To remedy such a negative situation, a planned strategy of government bodies' activity and its strict implementation are needed.